

– Hakemli Makale –

MORİSKOLARIN HRİSTİYANLAŞMA SÜRECİ*

Hüseyin GÖKALP

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

huseyingokalp1@gmail.com

ÖZ

1492 yılında İspanyolların, Müslümanlara karşı kaybettikleri tüm toprakların geri alınmasını hedefleyen “reconquista” hareketinin öldürücü darbesi ile Gırnata şehri düştü. Endülüs’te hüküm süren son İslâm hanedanı Nasrîlerin (1238-1492) devleti yıkıldı ve Endülüs Müslümanlarının İber yarımadasındaki siyasi varlıkları sonra erdi. Bunun bir sonucu olarak da Müslümanların 712 yılında yarımadaaya ayak bastığı günden beri Berberi, Arap, Yahudi ya da İspanyol olup İslamiyet’i din olarak seçen insanlar, tehcir ve din değiştirme baskılarına maruz kaldı. Tüm bunlara rağmen çeşitli sebeplerle Endülüs’te yaşamak zorunda kalmış, resmi olarak Hristiyanlık dinini kabul etmiş ancak gizliiden gizliye Müslümanlığını korumuş bir kitle de varlığını sürdürmeyi başardı. Bu insanlara düşmanları tarafından aşağılayıcı bir ifade olarak Morisko ismi takıldı. Baskı, yeni duruma ayak uydurma çabası, nesiller arası din aktarımının sağlanamaması, dil değişimi gibi sebeplerle zamanla büyük oranda Hristiyanlaştılar ve son kalıntıları da 1609 yılında tehcir edildi.

THE CHRISTIANIZATION HISTORY OF THE MORISCOS

Abstract: As the deathblow of the Reconquista movement, Nasrid Kingdom was collapsed and the political presence of the Andalusian Muslims in the Iberian peninsula ended up with the fall of Granada in 1492. Thus, since the day Muslims set foot on the peninsula in 712, Berber, Arab, Jewish or Hispanic people, who chose Islam as their religion, had been subjected to relocation and religious pressure. Despite all these, people who had to live in Andalusia for some reason officially converted to Christianity but secretly preserved their original belief, Islam. Los Moriscos (Little Moors), the Spanish nickname for Muslims, was given by its enemies as a humiliating expression. However, over time these people became largely Christianized for reasons such as

* Bu çalışma, Hüseyin Gökalp’in hazırladığı ve Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Prof. Dr. Ahmet Turan Yüksel danışmanlığında yürütülen “Sosyo-kültürel ve Dini Açılardan Moriskoların Tarihi ” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir..

oppression, the effort to adapt to the new situation, the lack of intergenerational transfer of religion, and language change. Their last remains were deported in 1609.

Keywords: Christianization, Exile, Moors, Moriscos, Andalusia, Spanish Muslims

GİRİŞ

Müslümanlar İber Yarımadasına, Musa b. Nusayr'ın gönderdiği Tarık b. Ziyâd komutasında 7000 kişilik ordu ile 92/711 yılında ayak bastı. Ülkenin içlerine doğru ilerleyen ordu Vâdi Lekke'de (Guadalete) ülkenin hâkimi Vizigotların kralı Rodrigo'yu mağlup etti. Guadalete zaferinin ardından Musa b. Nusayr 18.000 kişilik orduyla 712'de İspanya'ya hareket etti. Bir yıl sonra Musa ve oğlu Abdülaziz, Murcia, Granada, Sagunto'yu fethetti. Sevilla ve Toledo direniş gösterdi ancak Abdülaziz'e teslim olmak zorunda kaldı. Tarık b. Ziyâd ve Musa b. Nusayr'ın komuta ettiği ordular iki koldan İspanya'yı fethetti. Müslümanların bölgeye tamamen hâkim olmasıyla birlikte Musa b. Nusayr İspanya'ya Vali olarak oğlu Abdülaziz'i bıraktı. Bu atama olayı ile Endülüs'te Valililer Dönemi (Asrû'l-vülât) başlamış oldu. Abdülaziz güvenli bir yer olan İşbiliye'yi (Sevilla) kendine merkez yaptı. 2 yıl boyunca kararlı ve yumuşak siyaseti ile bölgenin temellerini sağlamlaştırdı. Évora, Santarém ve Coimbra 714'de Müslümanların eline geçti. 716'da Lizbon fethedildi ve ilk para basıldı. 717'de de Kurtuba başkent yapıldı. İslam ahkâmının uygulanması ve ehli kitabın hukukunun korunması için bir divan kuruldu. Müslümanlarla yerli Hıristiyan tebaası arasında evlilikleri teşvik etti ve kendisi de Rodrigo'nun kızı Juna ile evlendi.¹ Valiler Dönemi, 756 yılında Abbasilerden kurtulup Endülüs'e ulaşan Emevî hanedanından Abdurrahman b. Muaviye'nin kendisini burada Emevî Emiri ilan etmesiyle sona erdi.²

Endülüs Emevîleri Dönemi 1031 yılında III. Hişâm'ın ölümü ve ülkenin pek çok küçük beyliklere bölünmesi ile sona erdi ve Mülûk'ut-Tavâif denilen kısa süreli bir dönem başladı. Birbirleriyle savaşan, hatta savaşta üstünlük elde edebilmek için Hıristiyan şövalyeleri kiralayabilen bu beylikler Asturyalı Pelayo'dan beri yüzü gülmeyen Hıristiyan Krallıkların özgüvenini tazeledi. 1090 yılında Kuzey Afrika'dan gelen Murabıtlar Endülüs'e kolayca hâkim olarak bir taraftan durumu toparlamaya diğer taraftan varlıklarını güçlendirmeye çalıştılar. Ancak onların Endülüs serüveni 1147'de yine Kuzey Afrika'dan gelen Muvahhidlere iktidarı devretmek zorunda kaldılar. 1248'de

¹ Ali, Nureddin Âl-I. Endülüs Tarihi. Trc. Hakkı Uygur. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010. s. 58.

² Özdemir, Mehmet. "Endülüs". TDV İslam Ansiklopedisi. 11: 211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995. s. 211-215.

içeriden ve dışarıdan gelen saldırılara artık daha fazla dayanamayan bu son devlet yapısı da tarihe karıştı. Ardında bağımsız, küçük ve zayıf emirlikler bıraktı. Bir bir Hristiyan Krallıkların hâkimiyeti altına giren bu beylikleri sonuncusu olan Benî Ahmer Emirliğinin 1492’de Gırnata’yı Aragon ve Kastilya Krallıklarına devretmesiyle İspanya’daki 8 asırlık İslam hâkimiyeti son buldu.³

İlk dönemlerde azınlık olan Müslümanların sayısı göçler ve yerlilerin İslam dinini tercih etmeleriyle birlikte artmıştı. 10. yy.’a geldiğimizde 4 milyon civarında olan yerli nüfusun yarısından fazlası Müslümandı ve böylece Müslümanlar azınlık olmaktan çıkmıştı.⁴ İber Yarımadasında Arap, Berberi, Vizigot, Latin ve Slav Müslümanlar, Yahudiler ve İspanyol Hristiyanların bir kısmı 1492 tarihine kadar 8 asır boyunca beraber yaşayabilmişlerdi. Ancak İspanyolların siyasi hâkimiyeti ile durum değişmiştir. Üst kimlikleri İslam olan Müslümanların (المسلمون), Hristiyanlaşmaya ve göçe zorlanması ile büyük acılar yaşanmış ve Sabatayistlere benzer bir kitle ortaya çıkmıştır. Hristiyanlaşmış Müslümanlar (المسلمون المنصرون), kara kafalı köpekler (Perros Moros), dönme, sonradan olma, yeni Hristiyanlar (Cristiano Nuevo),⁵ Müslümancıklar, zındıklar (Los Moriscos)⁶ gibi tabirlerle anılan bu kitle, ilk nesillerde dinlerini koruyabilmişler ancak zamanla baskıların artmasıyla önce dillerini sonra da dinlerini unutmışlardır. Bu çalışmamızda Moriskoların Hristiyanlaşma sürecini sebep ve sonuçlarıyla birlikte inceleyeceğiz.

Müslümanların Hâkimiyetinde Durum

Müslümanlar, İber yarımadasına ayak bastıktan sonra iki asır içinde sayı olarak nüfusun yarısından fazlasını oluşturmuşlardı. Müslümanların egemen olduğu dönemlerde genel olarak toplum şu sınıflardan oluşuyordu:

1. Müslümanlar
2. Yeni Müslüman olmuş Hristiyanlar ve çocukları (Müvelledûn)⁷

³ Özdemir, s. 214-216.

⁴ Özdemir, Mehmet. Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997. s. 15.

⁵ Epalza, Miguel de. Los moriscos antes y despues de la expulsion. Madrid [Spain]: Mapfre, 1994. s. 18.

⁶ Özdemir, Mehmet. “Moriskolar”. TDV İslam Ansiklopedisi. 30: 288-291. İstanbul: TDV Yayınları, 2005. s. 288.

⁷ Özdemir, Mehmet. “Müvelledûn”. TDV İslam Ansiklopedisi. 32: 228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. s. 228.

3. Müsta'ribler (Los mozárabes): Müslüman olmamış ancak Müslümanlar gibi giyinip kuşanan, onlara uyum sağlamaya çalışan Hristiyanlar⁸
4. Müslümanlara vergisi ödeyen ve kendileri gibi kalan Hristiyanlar
5. Müslümanların egemen olmadıkları bölgelerde yaşayan Hristiyanlar
6. Yahudiler

Tavâif-i Mülûk dönemi İspanya'da merkezi otoritenin yok olduğu, küçük küçük emirliklerin olduğu dönemdir. Müslümanlar bu dönemde siyasal üstünlüklerini kaybetmişlerdir. Bu süre zarfında Kurtuba eski önemini kaybetmiş, hilafetin merkezi olma özelliğini yitirmiştir. Hilafetsiz Endülüs'te, mahalli olarak siyasi önem kazanmış aileler bölgelerinde siyasi inisiyatifi ele alıyor ve askeri teçhizatla meşgul oluyordu. Hepsinin emeli rakip Müslüman emirlikleri yok edip bir gün İspanya'nın hâkimi olmaktı. Bu hedefe ulaşmak için Hristiyan krallarla işbirliği yapmaktan da çekinmiyorlardı. Bu görüntü İslam ordularının bu topraklara ayak basmadan hemen önceki İspanya'nın durumunu andırıyordu. 13. yüzyılda Hristiyan nüfusun artışı ve Hristiyan kralların birlik siyaseti Endülüs'ün sonunu hazırlamaya başlamıştır.⁹

1212 yılında IX. Alfonso bir haçlı ordusunun başında Las Novas de Tolosa zaferini kazanıp, Úbeda'ya doğru ilerlemişti. Burada teslim olan 70.000 Müslüman, emân isteyip fidye ödemek istediler. Alfonso, şartları kabul ettiyse de haçlı seferinin kilise kanadı Tuleytula'lı Rodrigo ve Narbonlu Arnaud, kralı ikna ettiler. Köle olarak seçilenler dışında herkes katledildi. 1248 yılında da IV. Innosent, Aragonlu I. Jayme'ye 1229 yılında ele geçirdiği Balear adalarında köle olanlar dışında hiçbir Müslümanı barındırmamasını emretti. Jayme, papalığa bir yıl öşür vergisi ödeme şartıyla sürgün emrini yerine getireceğini bildirmekle beraber sözünü tutmadı ve üstüne üstlük 1275'de Müslümanlar için yerleşim yerleri açıp, bir yıl vergiden muaf tutulma teşviki çıkardı.¹⁰

1216 Lateran Konseyinde Serazen ve Yahudilerin kendilerini ayırt edici elbise giymeleri yasaklandı.¹¹ 1312'de Viyana konseyinde Hristiyan illerinde ezan okutulmasına izin verilmesi şikâyet konusu oldu. 1329'da Tarragona

⁸ García-Arenal, Mercedes. La diáspora de los andalusíes. Barcelona, España: CIDOB Edicions : Icaria Editorial, 2003. s. 21.

⁹ İbnü'l-Esîr, İzzeddîn. el-Kâmil fi't-Târih. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.c. 8. s. 298. İbn Haldûn, Ebu Zeyd Abdurrahman. Tarihu İbn Haldun. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.c. 1. s. 190.

¹⁰ Lea, Henry Charles. İspanya Müslümanları Hristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri. Çeviren Ahmet Davutoğlu. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2006. s.18

¹¹ Lea, s. 20

Konseyi'nde Viyana Konseyi kararlarını uygulamayanların aforoz edilmesi kararlaştırıldı. 1371'de, Kastil'de II. Henry, Cortes de Toro'nun ricası üzerine Yahudi ve Müslümanlara alamet taşıma zorunluluğu getirdi. 1388 Palencia Konseyinde alınan kararlarda iki toplum arasında tüm zaruret dışı münasebetlere ağır cezalar getirilmesine, Hristiyanların resmi geçitlerinde Yahudi ve Müslümanların diz çökmelerine, Hristiyanların dini bayramlarında iş bırakmalarına, yortuları kutlamalarına, memuriyet ve vergi tahsildarlığı istihdamlarının yasaklanmasına ve tecrit edilmiş mekânlarda meskûn olmalarına karar verildi.¹²

1412'de çıkan mevzuatta Yahudi ve Müslümanların her yerde tek bir kapısı olan ve duvarlarla çevrili gettolarda oturmaları emrediliyordu. 1412 tebligatına 8 gün içinde tahsis edilen gettolara taşınmayanlar tüm mallarını kaybetme ve başka cezalarla tehdit edildiler. Ayrıca bu bölgelere giren Hristiyan kadınlara da ağır cezalar getirildi. 1391 Yahudi katliamı ve 1412 kararlarındaki zorlayıcı hükümler, Marranos Conversos denilen Yahudilikten Hristiyanlığa geçen ve fakat inançlarında her türlü şüpheyi barındıran Yahudi bir kitlenin ortaya çıkmasına sebep oldu.¹³

1453 yılında Haro şehrinde yayınlanan ferman, Yahudi ve Müslümanlara gayr-i menkul satışını yasaklandı. Esasın halkın tepkisi Müslümanlardan ziyade tefeci Yahudilere karşı idi. Yahudiler, Hristiyan kimliği altında hızla yükseliyor, önemli memuriyetler ve dini rütbeler elde ediyorlardı. 1449 ve 1467'de Tuleytula, 1470'de İbnu'l Velîd Vadisi (Valladolid), 1473'de Kurtuba, Yahudileri hedef alan kanlı ayaklanmalara şahit olurken, bu dönemlerde henüz Müslümanları mağdur edecek bir halk hareketi görülmemişti.¹⁴ Hatta Müslümanlar arasında meslek sahibi insanların Endülüs'ten gitmemelerini istiyorlardı. Ancak Yahudilere karşı tahammülleri yoktu.¹⁵

1474'de Aragon Kralı II. Ferdinand ile Kastilya Kraliçesi İzabella'nın evliliği 8 asırdır dağılmış ve parçalanmış güçlerin bir araya gelmesini ve zaafiyet içerisinde bulunan Müslümanları yarımadadan kovmak için ortam doğmasını sağladı. 1480 yılında Ferdinand ve İzabella, 1412 tebligatının

¹² Lea, s. 21

¹³ Lea s. 26

¹⁴ Lea, Henry Charles. A History of the Inquisition of Spain. New York: MacMillan, 1922. s. 185.

¹⁵ Şeyban, Lütfi. Mudejares & Sefarades Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010. s. 128.

uygulanmadığından şikâyetle harekete geçtiler. Kral ve Kraliçe artık “Katolik Hükümdarlar” olarak anılıyordu. Ferdinand eline geçen fırsatları iyi bir şekilde değerlendirerek o sıralarda hükümdar olan Ali Ebu’l-Hasan’ın elinden Elhama* şehrini 1482’de ele geçirdi.¹⁶ Böylece Gırnata’nın kuzey-batı girişi kontrol altına alınmış oldu. Bu arada saray içerisinde büyük huzursuzluklar baş gösterdi. Babasına isyan eden Ebu Abdullah, muhafız alayının da desteğiyle 1482’de el-Hamra’yı ele geçirdi. Yeni hükümdar ilk iş olarak Kastilya Krallığına karşı saldırıya geçti ve Lucena şehrini kuşattı ancak başarılı olamadığı gibi bir de esir düştü. Bu arada tekrar tahta oturan Ebu’l-Hasan, kardeşi ve Malaga Valisi Muhammed ez-Zagal lehine hükümdarlıktan çekildi. Durumu iyi okuyan Ferdinand elindeki esir Ebu Abdullah’ı serbest bıraktı ve çeşitli yardımlarla Gırnata’ya saldıracak olan isyancı orduyu teçhiz etti. Ebu Abdullah, ilk kuşatmada başarılı oldu ve şehrin bir kısmını ele geçirdi. Büyük bir iç savaş patlak verdi ve iki hükümdarlı Gırnata’da kaos hüküm sürmeye başladı. Ferdinand bu arada Malaga’yı ele geçirdi ve Gırnata’nın kuşatılması için şartları olgunlaştırdı. Ebu Abdullah, sonunda Gırnata’ya hâkim olmuştu ancak şehri savunacak kapasiteden uzaktı. Durumu fırsata çeviren Ferdinand, 1490’da Ebu Abdullah’tan Gırnata’yı teslim etmesini talep etti. Kısa bir dirençten sonra erzak yetersizliğinden dolayı şehir teslim oldu.1482-1492 arası 9 yıl süren siyasi ve askeri hamleler sonucu Gırnata peyderpey düşmüştü.¹⁷ Yahudilerin gözüyle Müslümanlar, yarımada ilk geldikleri fetih ruhunu çoktan kaybettikleri için önce fiziksel olarak sonra ruhsal olarak çökerek yenilgiyi hak etmişlerdi.¹⁸

Hristiyanların Hâkimiyetinde Durum

Gırnata’da esir alınan Müslümanlar anlaşma gereği adam başı 30 doblaya* serbest bırakılarak emniyet içinde Kuzey Afrika’ya gönderilecekti. Kalmak isteyenlerin, Gırnata haricinde bir yere yerleşmelerine izin verilecek ve seyahat hürriyeti teminat altına alınacaktı. Ebu Abdullah’ın tahttan inmesi ve şehri teslim etmesi ile daha büyük imtiyazlar da verildi. 25 Kasım 1492’de yapılan anlaşma yaklaşık 50 maddeden oluşuyordu. Kraliyet topraklarında yaşayan Müslümanların mülklerine el konulmayacak ve her türlü baskıdan azade olacaklardı. Dahası göç etmek isteyenlerin masrafları 3 yıl boyunca kraliyet tarafından karşılanacaktı. Mallarını satma ya da vekillere devretme imkânı da mahfuz kalacaktı. Mescitlere Hristiyanların girmesinin

* Gırnata’nın 50 km batısında bir kasaba.

¹⁶ Harvey, Leonard Patrick. *Islamic Spain, 1250 to 1500*. Londra: University of Chicago Press, 1994. s. 398.

¹⁷ Lea, *The Moriscos of Spain*, s. 16.

¹⁸ Krauskopf, Joseph. *Jews and Moors in Spain*. Kansas City: M. Berkowitz & Co., 2015. s. 172.

* Dobra: İspanyolların 11-16. yy.’da kullandıkları ve 1 Müslüman dinarına eş altın para birimi.

yasaklanması, Hristiyan efendisinden kaçan Mağribi kölenin geri istenmeyeceği, Müslümanlar ile evlenen Hristiyan kadınların dinini seçme özgürlüğüne sahip olması, tüm kötü söz ve hakaretlere karşı korunacakları, Kastilya ve Endülüs'teki tüm Mağribi esirlerin serbest bırakılacağı gibi maddeler de bulunuyordu. Müslümanların kalmalarını teşvik edici maddeler bile vardı. Müslümanlar, kendi aralarındaki meseleleri kendi yasalarıyla çözebilecekler, savaşımlara ancak gönül rızası ile katılacaklardı. Bir Hristiyan Müslüman olursa onun tüm hakları aynı şekilde korunacaktı. En ironik maddelerden biri de bir Müslümanın asla ve asla Hristiyan olmaya zorlanamayacağı maddesiydi. Anlaşma, Gırnata Kırılı Abdullah ile Ferdinand ve İzabella'nın imzalarını taşıyan iki nüsha şeklinde düzenlendi. İlki Archivo General de Simancas'ta P.R.11-207 numaralı belge olarak "Capitulaciones con Moros" ismiyle mahfuzdur.¹⁹ İkinci nüsha ise Gırnata Belediyesi tarafından korunamamıştır.²⁰

Müslümanlar, İspanyol krallarını iyi tanıdıkları için bu imtiyazları pek inandırıcı bulmadılar. 29 Kasım'da içinde Tanrı adına bunları gerçekleştireceklerine dair yeminlerin olduğu bir bildiri daha yayınlandı. Yine de verilen teminatlara güvenmeyen eşrafın çoğunluğu, Endülüs'ü terk ettiler. Çünkü bu imtiyazlar Tuleytula'nın 1085 yılında VII. Alfonso tarafından ele geçirilişindeki durumu hatırlatıyordu. Yapılan sözleşmede Tuleytula halkı, aileleri ve mülkiyetleri mutlak bir eman altına alınıyor, gitmek isteyenlere izin veriliyordu. Kalmak isteyenler fazla vergi ödemeyecek ve Müslümanlar kendi aralarındaki meseleleri İslam şeriatına göre çözümleneceklerdi.²¹ Ancak Tuleytula'da bu sözleşmeye riayet edilmemişti. Yine aynı şekilde Gırnata'nın düşüşüne yakın tarihlerde el geçirilen El-Meriyye halkının komutanları ve halkın neredeyse tamamı teslimin hemen akabinde Kuzey Afrika'ya sürülmüşlerdi.²² Müslümanlar, Hristiyan krallar tarafından verilen emanın yine kralların kendi tasarrufu ya da Vatikan'ın izniyle bozulabileceğine defalarca şahit olmuşlardı.

¹⁹ "Capitulaciones con moros y caballeros cristianos". Gobierno de España Ministerio de Cultura y Deporte - Portal de Archivos Españoles.

<http://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/2205086?nm>.

²⁰ Cemaleddin, Abdullah Muhammed. el-Müslimün'el-Munassarûn ve'l-Muriskiyyûn'el-Endelüsiyyûn: Safha Muhmele min Tarîk'il-Müslimîn fi'l-Endelüs. Dâr'us-Sahve li'n-Neşr, 1991. s. 21

²¹ Na'naî, Abdülmeccid. el-İslam fî Tuleytula. Beyrut: Dâr'un-Nahdati'l-Arabiyye, s. 303-304.

²² Salim, Seyyid Abdülaziz. Târîhi Medîneti'l-Meriyeti'l-İslâmiyye. Beyrut: Dâr'un-Nahdati'l-Arabiyye, 1979. s.105.

İmtiyazlardaki ilk ihmal, bir Yahudi dönmesi olan Don Pedro Venegas'ın Alguazil/Alvazir(vezir) tayin edilmesi ile başladı. İlk icraatı, Tabiîn Mescidini* San Juan de los Reyes diye bilinen kiliseye dönüştürmesi oldu.²³ Göç etmek isteyenlerin arazilerini satma hakkı inkâr edildi. 1495 ve 1499'da sadece Müslümanların ödeyeceği ek vergiler getirildi ve yine bu dönemde mescitler kapatıldı.²⁴ Yeni tebaa Mudéjares (müdeccen) olarak anılmaya başlandı. 1487'de Malaga alındığında Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçmiş herkes sivri uçlu kamışlarla öldürülünceye kadar işkence görmüş ve yakılmıştı. Gırnata'da kraliyet şerefi ve itibarı üzerine vakur yeminler edilen anlaşma artık uygulanmıyordu. Fırsatçı bir kişiliği olan Ferdinand için halkın Hristiyan ya da Müslüman olmasının çok fazla önemi yoktu. O, ticaretin ve zanaatın devam etmesiyle, vergilerin düzenli toplanmasıyla ilgileniyordu. İzabella aracılığı ile kilise ise Müslümanların ya ikna ile ya da zorla Hristiyan olmaları gerektiği tezini savunuyordu. İzabella'nın günah çıkartıcısı Hernando de Talavera, tebaanın ikna ile Hristiyanlaştırılacağına inananlardandı. İzabella tarafından başpiskoposluğa getirildi ve kendisini bu işe vakfetti. Evlerde toplantılar düzenliyor ve Hristiyanlık akidesini anlatıyordu. Kendisine bağlı misyonerlerin Arapça öğrenmelerini teşvik ediyordu. İlerlemiş yaşına rağmen bir Arapça dilbilgisi kitabı telif etti. Ancak bu azim çok uzun soluklu olmadı. Önce Moriskolardan 3 yıl içerisinde Kastilya dili öğrenmeleri şart koşuldu, ardından da Arapça kitap bulundurmak, yazmak, okumak, konuşmak yasaklandı.²⁵

Caspe Müslümanları 1493'te topluca Hristiyan oldular. 1493'te Tarvil (Teruel) ve Şente Meriye (Albarracin) vilayetinde bir cami kiliseye dönüştürüldükten sonra 1502'de tüm ahali en azından o anda Hristiyan olmuş göründüler. Ancak Müslüman kimliklerini korudular. Çünkü ileriki dönemlerde çıkan Morisko isyanlarında en fazla direnişi gösteren bölgelerden biri de burası olmuştu. Acımasızlığı ile bilinen Diego Rodriguez Lucero, Kurtuba Engizisyon Mahkemesi başkanı olarak atanınca, Müslümanlara karşı daha mülayim davranana başpiskopos Talavera ve ailesini ülkeyi sihirle Yahudileştirme tertibinde bulunmakla suçladı. Ancak Lucero, Kurtuba'da büyük bir ayaklanmaya sebep olduğu için görevden alındı.²⁶

Talavero'nun yardımcılığına otoriter karakteri ile bilinen Tuleytula Başpiskoposu Francisco Ximenez de Cisneros getirildi. Francisco Ximenez

* Bugün bu mescid Granada'da "Iglesia de San Juan de los Reyes" ismiyle kilise olarak kullanılmaktadır.

²³ Lea, The Moriscos of Spain, s.35

²⁴ Cemaleddin, s.35.

²⁵ 'Inân, Muhammed Abdullah. Devletü'l-islâm fi'l-Endelüs. Kahire, 1997. s. 361.

²⁶ Lea, The Moriscos of Spain, s. 41.

pahalı hediyelerle Müslüman eşraf ile diyalog kurmaya çalıştı. Bir günde 3000 kişinin Hristiyan olduğu iddiaları ortada dolaşırken bir taraftan da tanınmış kişiler sindirme maksatıyla türlü işkencelere maruz bırakılıyordu. Bu dönemde eşraftan birinin, başpiskoposla görüşmek isteyip, rüyalarında Hristiyan olması gerektiği ile ilgili mesaj aldığını ve Hristiyan olduğunu dile getirmesi ve bu sebeple serbest bırakılması, halkın Hristiyanlığı tercihindeki faktörler konusunda ipuçları vermektedir. Francisco Ximenez tüm fakihlerin kitaplarının toplatılmasını emretti. Alcala Üniversitesi için ayırdığı tıp kitapları haricindeki tüm kitapları halkın huzurunda yaktırdı.²⁷

İmtiyaz sözleşmesinde Albaycin mahallesinde yaşayan Hristiyan asıllı Müslümanlarla ilgili özel bir hüküm vardı. Bu insanlara çocuklarıyla birlikte "elches" denirdi. Bu ailelerden birinin kızı bu sözleşmeye aykırı olarak engizisyon mahkemesine çıkarılıp zorla vaftiz ettirmek istendi. Yollarda sürüklenerek götürülürken yardım çığlıkları atan bu genç kız büyük bir isyanın patlak vermesine sebep oldu. Büyük bir kalabalık hemen olay yerine toplanıp hâkimle tartışmaya başladı. Hakaretle karşılık veren hâkim Barrionuevo bir taşla öldürüldü. Engizisyon yetkilisi Sacedo da bir Müslümanın evine saklanmasaydı o da aynı kaderi paylaşacaktı. Halk hızlıca silahlanıp Ximenes'in evini kuşattı. 12 gün boyunca İspanyol askerler Ximenes'i savundu. Ek kuvvetlerle birlikte kuşatma ancak kaldırıldı. Olay yerine çağrılan Talavera da ailesiyle birlikte Müslümanları sakinleştirdi.²⁸

Tüm bu olaylar yaşanırken Hristiyanlaştırma ya da sürgün henüz yeni imparatorların kafasında şekillenmemişti. Diğer taraftan Kilise uzun zamandan beri VI. Alfonso'yu kendisine "Imperador de los dos cultos" (iki Milletin İmparatoru) dedirtmeye götüren dini kayıtsızlıktan rahatsız olduğu ortadaydı.²⁹ Müslümanları silmenin en azından bunu hemen yapmanın sonuçlarının çok ağır olacağı aklı başında herkesin malumuydu. Ülkenin maliyesi onların gayretlerine dayanmakta idi. Devletin en büyük kaynağı onlardan sağlanan vergilerdi. Müslümanlardan toplanan vergiler, Hristiyan soylulara yapılan tahsisatın en güvenilir teminatı, üst düzey papazların ve dini kuruluşların en sağlam gelir kaynağıydı. Köleleştirilmiş Müslümanlar da çalışkanlıkları ve maharetlerinden dolayı topraklarında meskun oldukları soylular için vazgeçilmez idiler. Müslüman doktorlar yetkinlikte Yahudiler ile aynı seviyede görülürlerdi. 1345 yılında Santiago Dini İdaresinin Piskopos

²⁷ Lea, *The Moriscos of Spain*, s. 43.

²⁸ Harvey, Leonard Patrick. *Muslims in Spain, 1500 to 1614*. Londra: University of Chicago Press, 2005. s. 30.

²⁹ Lea, *The Moriscos of Spain*, s. 4.

yardımcısı, Nuestra Senora de Uclés'in kilisenin inşasında Hristiyan işçiler, Müslüman ustaların altında çalışmıştı. Katalonyalıların Akdeniz'deki donanma gücü, Müslüman gemi sanayicilerine dayanıyordu. Şeker, ipek, pamuk, pirinç ve daha birçok değerli metal İspanya'ya getirenler onlardı. Malaga'nın çömleği, Mursiye'nin kumaşı, Meriyye ve Gırnata'nın ipeği ve Kurtuba'nın deri duvar halısı çok ünlüydü. Silah sektöründe Müslümanların üstünlüğü tartışmasız bir konuydu.³⁰ Hal böyleyken Müslümanları huzursuz etmek hiç kimsenin faydasına değildi.

Müslümanları kovmak yerine Müslümanları Hristiyanlaştırmak en yerinde siyaset olarak düşünülürdü. Bu konudaki karşılıklarına çıkan ilk sorun Hristiyanlaştırma yöntemi konusunda yaşandı. Müslümanları Hristiyanlaştırmak için önce davet yoluna gidildi. İlk olarak Hristiyanlığa ait dini kitabeler ve dualar Arapça'ya çevrildi.³¹ Fakat herkes aynı fikirde değildi. Bazılarına göre "kâfirlerle" dostluk Mesih'i inkâr demekti. Müslümanların zorla Hristiyanlaştırılmaları gerekmekteydi. Devlet de Müslümanların üzerlerine ağır yükler yükleyerek, ancak Hristiyan olduklarında rahata erecekleri onlara bildirmeliydi. Roma, İspanyol Hristiyanlarının Müslümanlarla dostane yaşamasına şiddetle karşı çıktı. Çünkü bu, Hristiyanlığı zayıflatabilirdi. Biraz da ilk yöntemin başarılı olmamasından ya da çok yavaş sonuç vermesinden dolayı diğer seçenek değerlendirildi. Halka baskıyla Hristiyanlığa zorlandı. Hristiyanlığa geçen Müslümanların durumu bölgelere ve hükümdarlara göre değişiyordu. İlk sıkıntıyı çekenler 1500-1502 yılları arasında Kastilya Krallığı tebaasıydı. Ardından 1515-1516 yılları arasında Navara ve son olarak 1523-1526 yılları arasında Aragon Krallığı'nın (Katalonya, Aragon, Valencia) vatandaşları kerhen Hristiyanlığa geçmiş oldu.³²

Müslümanların Hristiyanlaştırılmasıyla ilgili ikinci konu da güven probleminin aşılamıyor olmasıydı. Hristiyanlığa geçen bu kitleleri halk bağrına basmıyor ve onları din kardeşleri olarak görmüyorlardı.³³ Moriskolar resmi olarak Katolik idiler. Vaftizden başlayarak, ibadetler, evlilik törenleri ve benzeri sınırlı alanlarda yeni resmi dinin ritüellerini tatbik etmeye çalışıyorlardı. Fakat inandıkları ve de gizledikleri yaşam tarzının İslam olması, İspanyol toplumuna entegre olamadıkları kanısını doğuruyordu.

³⁰ Cook, Weston F. The Hundred Years War for Morocco : Gunpowder and the Military Revolution in the Early Modern Muslim World. Boulder: Westview Press, 1994. s. 141.

³¹ Esposito, John. The Oxford History of Islam. Oxford: Oxford Univ. Press, 2000. s. 344.

³² Harvey, Muslims in Spain, s. 14-15.

³³ Tâhâ, Abdolvâhid. Dirâsât Endelüsiyye. Trablus: Dâru'l Mi'târ, 2004. s.231.

Müslümanlıktan Hristiyanlığa geçenlere en hafif tabirle Yeni Hristiyanlar (Cristiano Nuevo) olarak adlandırılmalarının temel nedeni de takiyye yapma olasılıkları idi.³⁴

Özetle, düzenin sağlanması amacıyla, Moriskolar üzerinde tüm iktidar süreçleri (dışa kapatma, gözetleme, ödüllendirme ve cezalandırma) denendi. Bu bağlamda, yeni kiliseler inşâ edildi, eğitim faaliyetlerine başlandı, ilmihaller yazıldı. Kiliseye düzenli devam edenler ödüllendirildi, etmeyenler cezalandırıldı.³⁵ Bu tür cezalar alan kişilerin çocuklarına kilise tarafından el konuldu.³⁶ Bu şartlar altında nasıl yaşabilecekleri, nasıl Müslüman kalabilecekleri konusunda, İslam âlimlerine mektuplar yazarak fetvalar istediler. Oran* Müftüsü Ubeydullah Ahmed ibn Ebî Cum'a el-Mağrâvî' ve Mağrib ulemasından olan Venşerîsî'den fetvalar ellerine ulaştı. Endülüs'ten ayrılabilenlerin derhal ayrılması, kalmak zorunda kalanlara da dini nasıl yaşabileceklerinin yolları gösterildi.³⁷

Venşerîsî'nin fetva sorulurken gösterilen türlü mazeretleri reddedip İspanyol baskısı altında kalan Müslümanların "bir saat dahi" o topraklarda kalmaması gerektiği³⁸ uyarısının haklılığı da zaman içinde ortaya çıktı. İslam'ın açık bir şekilde yaşanmadığı takdirde ilk nesilde olmasa bile takip eden nesillerde dinin muhafaza edilemeyeceği anlaşıldı.

Bu süreçte çeşitli isyanlar da vuku buldu. Bunların en meşhuru, İbn Ümeyye'nin (Fernando de Valor) Gırnata yakınlarındaki Alpujarro bölgesinde Kral II. Filip'e karşı 1568-1571 yılları arası yürüttüğü isyan hareketidir. İsyanın gerekçesi Kralın Müslümanlara verdiği sözleri tutmayıp onları zorla Hristiyanlaştırma çabasında olması, geleneksel kıyafetlerin ve dilin yasaklanmasıydı. İsyan, Gırnata Melikinın soyundan Ferrac b. Ferrac ve Diego Lopez tarafından planladı. Alpujarro dağlık bir bölgeydi ve savunma için

³⁴ Epalza, Miguel de. Los Moriscos Antes y Despues de la Expulsion. Madrid [Spain]: Mapfre, 1994. s. 18.

³⁵ Bilgin, Feridun. "Katolik İspanyol İktidarında Endülüs Müslümanlarının Kimlik Mücadelesi: Moriskolar Örneği". Milet ve Nihal, 11, no. 1 (2016): 51. s. 54.

³⁶ Kuffner, Katharina. Die letzten Mauren Geschichte der Moriscos in vier Sätzen. Wien; Berlin: Turia + Kant, 2010. s. 119.

* Bugün Cezayir'e bağlı Vahran şehrinin eski ismi.

³⁷ Güney, Necmeddin. "Maliki Fakih İbn Ebî Cum'a El-Mağrâvî'nin İspanyol Zulmü Altındaki Endülüs Müslümanlarına (Moriskolara) Gönderdiği İkraah/Takiyye Fetvası". İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 31 (2018): 263-290. Dressendörfer, Peter, Islam unter der Inquisition, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1971 s.

Vincent, Bernard, ve Antonio Luis Cortés Peña. El Río Morisco. Granada: Univ. de Granada, 2015. s. 69.

³⁸ Vincent, Bernard. Peña, Antonio Luis Cortés, El río morisco, Universitat de València, 2006, s.69.

uygundu. Halk bölgeden uzaklaştırıldı ve Müslüman savaşçılar konum alarak isyanı başlattılar. Bu haberle Gırnatalı Müslümanlar, İbn Ümeyye'yi emir ilan ettiler ve isyana dâhil oldular. Bir anda sayıları 4000'den 25.000'e yükseldi. Ayrıca Kuzey Afrika'dan isyan için destek istediler. Oldukça iyi gelişen isyan hareketi Diego'nun isyana destek için gelen Türk askerler ile İbn Ümeyye'nin arasını açılması ve İbn Ümeyye'nin kendi adamları tarafından öldürülmesiyle sona erdi.³⁹

16. yüzyıldan sonra artık Müslüman tanıklar ve Arapça kaynaklardan mahrum kalmaya başlarız.⁴⁰ 1526'da Arapça yasaklanmış ve XVI. yy'ın sonlarında Arapça bilen kalmamıştı. Bu süreçte Hristiyanlaşmış Müslümanların önce İspanyolca ile Arapça'yı beraberce kullandıkları ve zamanla İspanyolcanın lingua franca olarak kullanıldığını biliyoruz.⁴¹ İspanyolca'nın Arapça harflerle yazılması (aljamíado) esasında Gizli Müslümanlıktan Gerçek Hristiyanlığa da bir geçişin köprüsüdür. Arap dili tamamen ortadan kalktıktan sonra nesiller arası din aktarımı da kesintiye uğramış, Hristiyanlaştırma projesi genel olarak başarıya ulaşmıştır.

Tüm güçlülere rağmen Müslüman kalabilen azınlıktan da kurtulmak gerekiyordu. Zira gizli de olsa Müslümanların varlığı, en küçük bir toplumsal huzursuzluk ve isyan halinde ezilenler için bir alternatif olmakla kalmıyor, Amerika kıtasında sömürü yarışına girişmiş İspanya'yı ölçeklenemez, tanımlanamaz bir toplumsal grup ile tehdit ediyordu. İspanyollar yarımada yaşayan herkesin vataniyle diniyle tek bir kütle haline getirmek istiyorlardı.⁴² Bir daha açılmamak üzere İslam defterini İber Yarımadasında kapamak amacıyla son olarak umumi sürgün yöntemine başvuruldu.

Sürgünler ilk kez yaşanmıyordu. Ancak, 1499'dan beri süregelen sürgünler geride kalan Endülüslü Müslümanlar üzerinde istenilen etkiyi oluşturmuyordu.⁴³ Sürgün (expulsión) kararı 1581'de Kral II. Filip tarafından Lizbon'da alındı. Filip, yönetim merkezini Nisan 1581'de buraya taşımıştı. Tüm İberya artık tek merkezden yönetiliyordu.⁴⁴ Bu arada Lea, Lizbon'da

³⁹ Carvajal, Luis del Mármol, Historia del Rebelión y Castigo de los Moriscos del reyno de Granada, s. 516-518.

⁴⁰ 'Inan, s. 326.

⁴¹ Özdemir, Mehmet. "Moriskolar". TDV İslam Ansiklopedisi. 30: 288-291. İstanbul: TDV Yayınları, 2005. s. 290.

⁴² Şeyban, s. 131.

⁴³ Bilgin, Feridun. "Endülüs'te Kalan Son Müslümanların (Moriskolar) İspanya'dan Sürgünü (1609-1614)". Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 13, no. 2 (Nisan 1, 2013): 37-61.

⁴⁴ Harvey, Muslims in Spain, s. 294-295.

alınan kararı yalnızca bir teklif olarak değerlendiriyor ve 1582’de Moriskoların Belensiye’den nasıl sürüleceği ile ilgili yeni bir teklifin daha Filip’e ulaştığını ancak Kralın konuyu tekrar incelemeleri için danışmanlarına geri gönderdiği bilgisini bize aktarıyor. 1584’de Filip’e ciddi bir uyarı olan Granada İsyanı hatırlatılması, Hristiyanların sayısı azalırken Müslümanların sayısının çoğalmasıyla ilgili asılsız raporlar ve bu azınlığı dinlerinden döndürmek için harcanan onca çabanın nafiye olduğu iddiaları bu kararın alınmasında etkili olmuştu. Son olarak II. Filip Moriskoların kaç aile olduklarının tespit edilmesini istemişti.⁴⁵ Uzun uzadıya devam eden gelgitlerden Lea’nın bize anlatmak istediği, kralın bazı sebeplerden, bu işi sürüncemeye bıraktığı ve alınan kararın bizatihi kendi niyetinden farklı olduğudur. Ancak Harvey’in Lea’ye bu noktada katıldığı pek söylenemez. Zira konsilde gemilerin Moriskoların sürgünü için gönderilme fikri Harvey’e göre tüm üyeler tarafından onaylanmıştı. Dolayısıyla sürgünün kararı 1581’de uygulanmak adına alınmıştı.⁴⁶

Bir papazın 30 Haziran 1587’de Krala sunduğu raporda Moriskoların Kuzey Afrika’ya sürülmesinin yanlış bir karar olduğu bildiriliyordu. Zira Müslümanların orada birleşerek İspanya’ya saldıracak yeterlilikte ve sayıda bir orduya sahip olabilirlerdi. Bunun yerine Moriskolar Terranova’ya (Bugünkü Kanada’nın doğusunda bulunan Newfoundland ve Labrador eyaletinin bulunduğu bölge) sürülmeleri gerekiyordu. Özellikle erkekler hadım, kadınlar da kısırlaştırıldığı takdirde dondurucu havada ve yaşam için elverişsiz topraklarda hepsi kolayca ölürdü.⁴⁷ 1587’de tam anlamıyla sürgünler başladı. Askerler yağma ve cinayet olaylarına karıştılar. Yaşlılar, çocuklar ve bazı yarım kalan işleri devam ettiren ustalar dışında Yahudiler ve Hristiyanlığından şüphe edilen herkes tehcir edildi ve bu işlem 1609’a kadar sürdü. 6 yaşından küçük çocuklar ailelerinden ayrılacak ve Hristiyan ailelerin yanına verilecekti. Yaklaşık 130.000 Belensiyeli gemilere bindirilerek Kuzey Afrika’ya gönderildi. Ardından Gırnata, Kastilya ve Aragon bölgelerindeki Müslümanlar tehcir edildi. 1614’e kadar yaklaşık 330.000 Morisko Fas’a ve Osmanlı topraklarına (Cezayir, Tunus, İzmir, İstanbul ve Bursa) taşındı. Yaklaşık 10.000 civarında Morisko Amerika’ya ve diğer Hristiyan Avrupa devletlerine giderken, 30.000 kadarı da İspanya’ya geri döndü.⁴⁸

⁴⁵ Lea, s. 293.

⁴⁶ Harvey, Muslims in Spain, s. 295.

⁴⁷ Harvey, Muslims in Spain, s. 296.

⁴⁸ Kettâni, Muntasır Ali, Değişim Sürecinde İslam: Kutlu Doğum Haftası 1996, TDV, Ankara 1997, s. 65-79

Şüphesiz 1492 yılında Ferdinand'ın tüm Müslümanları İspanya'dan sürmemesinin nedenleri vardı. Ancak sonraki dönemlerde hem Müslümanların ekonomiye yaptıkları katkılardan faydalanıp hem de onları zorla Hristiyanlaştırıp bölgeye hapsetme fikri başarısızlığa uğramıştı. Bir taraftan da Hristiyanlar ekonomik olarak güçlenmiş, ticareti ve zanaatı Müslümanlardan devralmıştı. Ayrıca İspanya uluslararası arenada rakiplerinden Katolik olmak ve Roma'nın mirasını taşımak göğüslemek iddiası ile ayrışiyordu. Artık ne Müslümanlara ne de Hristiyanlığına kanıtlamaya çalışan dönmelelere ihtiyaç kalmıştı. İspanya'da, reconquista böylece tamamlanmış oldu.

Sonuç

İspanya'da Müslümanların Müslüman kalması esasen güvenliği tehdit ediyordu. İspanyollar, ya Osmanlılarla anlaşacaklar ve İngilizlerle mücadelelerine devam edecekler ya da Vatikan'ı yanlarına alıp hem İngilizlere hem de Osmanlılara karşı duracaklar ve buralardan gelecek tehlikeleri bertaraf edeceklerdi. Sadece Müslümanları değil aynı zamanda Yahudi ve Protestanları da aynı gerekçelerle baskı altında tuttular. İçeride yaşayan Müslümanlar eğer Hristiyanlaşırlar ve Müslüman dünya ile gönül bağlarını koparırlarsa sorun sürgün boyutuna taşınmadan hallolacaktı. Ancak savaş tecrübesine (reconquista) sahip olan İspanyollar, farklı unsurlarla beraber yaşama (convivencia) hukukuna sahip olmadıkları için tarihte eşine az rastlanır facialar yaşandı. Müslümanlara verilen sözler tutulmadı ve insanlar zorla Hristiyanlaştırıldılar. Hristiyanlığı kabul etmeyenlere veya Hristiyanlığından şüphe edilenlere zulmedildi.

Girnata'nın düşüşü ile sürgün arasında geçen süreç şüphesiz genel olarak Avrupa kültürüne önemli katkılar sağlamıştır. Endülüs'te uygulanan soykırım ve asimilasyon tecrübesi, Avrupa için, kadınlarla, Yahudilerle ya da Avrupa dışı etnik unsurlarla mücadele, sömürge bölgelerinde yerlilerle ilgili politikalar konularında kümülatif bir miras bıraktı. Bugün dahi sıklıkla vurgulanan beraber var olma (co-existence), kozmopolitanizm, dünya vatandaşlığı, entegrasyon gibi reaksiyoner kavramların tarihsel menşeiini anlamak, Müslümanların başka coğrafyalarda ve başka zaman dilimlerinde Avrupa kültürü ile yaşayacakları tecrübeler adına fayda sağlayacaktır.

İlk dönem İslam fetihleri ile kazanıldıktan sonra kaybedilen nadir yerlerden biri ve en büyüğü Endülüs bölgesidir. Bu travmatik olay tarih kitaplarımızda genelde dramatik bir dille aktarılmaktadır. Bu durum, coğrafyayı turistik bir mekan, geçmişini ise nostaljik bir zamana

hapsetmektedir. Araştırmacıların işini zorlaştıran bu ciddiyetsizlik, ulusların yükselişi ve çöküşü ile ilgili vesileleri görmemizi zorlaştırmaktadır. Müslümanlar, 1609 yılındaki son sürgünde ya da 1492 yılındaki Gırnata'nın düşüşünde değil Tavâif-i Mülûk dönemi ile kaybetmeye başlamışlardır. Murabitlar ve Muvahhidler dönemlerindeki kısa süreli birlik yıllarının ardından kendi aralarında amansız savaflara devam ederek paramparça olmuşlar ve halleriyle İspanyollara ilham ve özgüven vermişlerdir. Ancak dramatik ve nostaljik tarih yazımı Endülüs'te olan olayların sebeplerini ve sonuçlarını anlamamıza engeldir. Bu sebeple Endülüs'ün kaybedilmesi ve Müslümanların Hristiyanlaşmaları konusu dramatik tarih okumaları çerçevesinden çıkarılmalıdır.

Son olarak, din ve kültürün korunmasında dilin hatta harflerin ne kadar önemli olduğu konusunda da Moriskolar bizlere önemli ipuçları vermekteler. Zira Endülüs'te Müslümanların Hristiyanlaşma süreci yeni hâkim kuvvetlere güven ile başladı, harf değişikliği ile devam etti. Dilin değişimiyle birlikte de dinin geleneksel tevarüsü sona erdi. Zorlamalara karşı direnen, ölen, sürgün edilen Endülüslü Müslümanlar, bu doğal, yavaş, nesillere yayılan değişime karşı direnç gösteremediler ve sahiden Hristiyanlaştılar.

Kaynakça

Ali, Nureddin Âl-i. Endülüs Tarihi, Trc. Hakkı Uygur. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.

Açeken, İsmail Hakkı. Endülüs'ün Fethi ve Musa b. Nusayr, Ankara: Araştırma, 2002.

Bilgin, Feridun, "Endülüs'te Kalan Son Müslümanların (Moriskolar) İspanya'dan Sürgünü (1609-1614)". Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 13/2 (01 Nisan 2013): 37-61.

Bilgin, Feridun, "Katolik İspanyol İktidarında Endülüs Müslümanları'nın Kimlik Mücadelesi: Moriskolar Örneği". Milet ve Nihal inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi 11/1 (2016): 51.

"Capitulaciones con moros y caballeros cristianos". Gobierno de España Ministerio de Cultura y Deporte - Portal de Archivos Españoles. t.y. <http://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/2205086?nm>

Carvajal, Luis del Mármol, Historia del Rebelion y Castigo de los Moriscos del Reyno de Granada. Málaga: Impr. de Sancha, 1797.

Cemaletdin, Abdullah Muhammed, el-Müslimûn'el-Munassarûn ve'l-Muriskiyyûn'el-Endelüsiyyûn: Safha Muhmele min Tarîk'il-Müslimîn fi'l-Endelüs. Dâr'us-Sahve li'n-Neşr, 1991.

Cook, Weston F., The Hundred Years War for Morocco : Gunpowder and the Military Revolution in the Early Modern Muslim World. Boulder: Westview Press, 1994.

Dressendörfer, Peter, Islam unter der Inquisition : die Morisco-Prozesse in Toledo 1575-1610. Wiesbaden; [S.I.]: Franz Steiner Verlag ;, 1971.

de Epalza, Miguel, Los moriscos antes y despues de la expulsion. Madrid [Spain]: Mapfre, 1994.

Esposito, John, The Oxford History of Islam. Oxford: Oxford Univ. Press, 2000.

García-Arenal, Mercedes, La diáspora de los andalusíes. Barcelona, España: CIDOB Edicions : Icaria Editorial, 2003.

Güney, Necmeddin, "Maliki Fakih İbn Ebî Cum'a El-Mağrâvî'nin İspanyol Zulmü Altındaki Endülüs Müslümanlarına (Moriskolara) Gönderdiği İkrâh/Takiyye Fetvası". İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi 31 (2018): 263-290.

Harvey, Leonard Patrick, Islamic Spain, 1250 to 1500. Londra: University of Chicago Press, 1994.

Harvey, Leonard Patrick, Muslims in Spain, 1500 to 1614. Londra: University of Chicago Press, 2005.

'Inân, Muhammed Abdullah, Devletü'l-islâm fi'l-Endelüs. Kahire, 1997.

İbn Haldûn, Ebu Zeyd Abdurrahman, Tarihu İbn Haldun. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.

İbnü'l-Esîr, İzzeddîn, el-Kâmil fi't-Târih. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.

Kettâni, Muntasır Ali, "Gırnata'nın Düşmesinden XIX. Yüzyıl Sonuna Kadar Endülüs'te İslam". Değişim Sürecinde İslam. Trc. Seyfettin Erşahin. 65-80. Ankara: TDV, 1997.

Krauskopf, Joseph, Jews and Moors in Spain, Kansas City: M. Berkowitz & Co., 2015.

Kuffner, Katharina, Die letzten Mauren Geschichte der Moriscos in vier Sätzen. Wien; Berlin: Turia + Kant, 2010.

Lea, Henry Charles, A History of the Inquisition of Spain. New York: MacMillan, 1922.

Lea, Henry Charles, İspanya Müslümanları Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri. Trc. Ahmet Davutoğlu. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2006.

Na'naî, Abdülmecid, el-İslam fî Tuleytula. Beyrut: Dâr'un-Nahdati'l-Arabiyye, t.y.

Özdemir, Mehmet, "Endülüs". TDV İslam Ansiklopedisi. 11: 211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Özdemir, Mehmet, Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Özdemir, Mehmet, "Moriskolar". TDV İslam Ansiklopedisi. 30: 288-291. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Özdemir, Mehmet, "Müvelledûn". TDV İslam Ansiklopedisi. 32: 228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Salim, Seyyid Abdülaziz, Târihi Medîneti'l-Meriyeti'l-İslâmiyye. Beyrut: Dâr'un-Nahdati'l-Arabiyye, 1979.

Tâhâ, Abdulvâhid, Dirâsât Endelüsiyye. Trablus: Dâru'l Mî'târ, 2004.

Vincent, Bernard - Cortés Peña, Antonio Luis, El Río Morisco. Granada: Univ. de Granada, 2015.

